

ТРУДОРЕСУРСНА БЕЗПЕКА В СИСТЕМІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Коломієць Олександра Олександрівна,
кандидат економічних наук

Визначено місце трудоворесурсної безпеки в системі економічної та національної безпеки України. Надано визначення поняттю «трудооресурсна безпека», виокремлено та охарактеризовано її основні компоненти. Оцінено стан трудоворесурсної безпеки, встановлено і класифіковано загрози, що виникають для неї.

Ключові слова: економічна безпека держави, трудоворесурсна безпека, трудоворесурсний потенціал, індикатори, загрози, соціально-демографічна політика.

Підґрунтям для тлумачення трудоворесурсної безпеки як складника економічної безпеки є уявлення про населення як суб'єкт і чинник економічного зростання. Демографічна й соціально-економічна структури населення, що є детермінантами й водночас результатами економічного розвитку, впливають на ефективність виробництва та конкурентоспроможність економіки. Саме такий взаємозумовлений характер розвитку зазначених підсистем і є основою для дослідження закономірностей відтворення населення та його трудооресурсної частини в системі економічної безпеки.

У сучасних умовах вивчення чинників формування робочої сили є одним із методів прогнозування темпів відтворення населення, визначення його можливих наслідків через виявлення внутрішніх можливостей демографічного розвитку. Дослідження демографічних чинників формування трудоворесурсного потенціалу країни, тих соціально-економічних умов, що впливають на цей процес, передують у такому випадку формуванню основних напрямів забезпечення трудоворесурсної безпеки та розробленню політичних заходів щодо збереження й реалізації трудоворесурсного потенціалу.

Вивченням проблем відтворення населення і трудоворесурсного потенціалу в системі національної та економічної безпеки займалися такі українські та російські дослідники, як І. Вашкеба, Г. Вітковська, І. Івахнюк, В. Іонцев, І. Красниця, І. Курило, І. Кухта, Т. Куценко, Е. Лібанова, Н. Левчук, Д. Лук'яненко, О. Малиновська,

В. Онікієнко, С. Пирожков, А. Платонов, А. Поручник, Л. Рибакорський, Н. Рингач, М. Романюк, С. Соболева, В. Стешенко, М. Товт, О. Хомра, І. Черленяк, І. Чудаєва та ін.

До кола проблем трудоворесурсної безпеки належать також питання регулювання ринку праці як основної сфери застосування трудоворесурсного потенціалу. У зв'язку із цим визначення категорії «трудооресурсна безпека» має спиратись у т.ч. й на дослідження, що розкривають проблематику ринку праці України, трудоворесурсного потенціалу, управління трудовими ресурсами (С. Бандур, В. Близнюк, Д. Богиня, Е. Лібанова, Л. Лісогор, О. Грішнова, С. Калініна, Б. Кляяненко, А. Колот, Н. Лук'яненко, О. Новікова, В. Петюх, О. Цимбал та ін.). Для вивчення проблем впливу світових економічних процесів на економічну безпеку загалом і національний ринок праці зокрема велике значення мають праці Д. Богині, М. Бутко, О. Власюка, В. Геєця, М. Долішнього, І. Кравченко, Е. Лібанової, О. Малиновської, С. Пирожкова, А. Поручника, А. Румянцева, Л. Семів, С. Сіденка, А. Філіпенка та ін.

Водночас досі не існує загальноприйнятого визначення категорії «трудооресурсна безпека», не розкрито структуру трудоворесурсної безпеки, не встановлено пріоритетні напрями її забезпечення. Тому **метою даної статті** є встановлення місця трудоворесурсної безпеки в системі економічної та національної безпеки України, визначення змісту категорії «трудооресурсна безпека», розкриття її структури та визначення пріоритетних напрямів забезпечення.

Місце трудоворесурсної безпеки в системі економічної безпеки України та її зв'язок з іншими елементами національної безпеки

У національному законодавстві забезпечення трудоворесурсної безпеки пов'язується з усуненням демографічних загроз національній безпеці та подоланням демографічної кризи [1–3]. Така позиція ґрунтується на виявленні існуючих демографічних загроз національній безпеці та розумінні їх негативних наслідків для відтворення і розвитку людських ресурсів.

Залежно від ситуації трудоворесурсна і демографічна безпека можуть характеризуватися спільними загрозами, викликами, ризиками і цілями. Обсяг і статеві-віковий склад трудоворесурсного потенціалу визначаються демографічним процесом поновлення поколінь і формуванням демографічних структур, а отже, проблема трудоворесурсного забезпечення безпосередньо пов'язана з демографічною безпекою. Російські дослідники С. В. Соболева та О. В. Чудаєва визначають, що «демографічна безпека – це стан захищеності життя, відтворення і формування демографічних структур (статеві-вікової, етнічної, сімейної) від демографічних загроз, що підтримується за допомогою інституційного середовища» [4, с. 149].

Всебічний аналіз і вивчення проблем трудоворесурсної безпеки та формування основ її забезпечення потребують дослідження тих соціально-економічних умов, що є чинниками відтворення та реалізації трудоворесурсного потенціалу. Ефективна політика розвитку людських ресурсів має ґрунтуватися на достовірних знаннях про характер впливу соціально-економічної системи на процес їх відтворення. Незаперечність цього впливу науково обґрунтована О. У. Хомрою: «Умови демовідтворення – це не інші системи, з якими взаємодіє система демовідтворення, а компоненти інших систем, включені в систему демовідтворення» [5, с. 68].

Значення соціально-економічної системи для формування трудоворесурсного потенціалу високої якості полягає і в тому, що, крім демографічного відтворення, цей процес передбачає відтворення соціальних зв'язків та успішну інтеграцію представників усіх соціальних прошарків в економічне життя країни. Залежність демографічного розвитку від соціально-економічних чинників зумовила появу в російській науковій літературі категорії «соціально-демографічна безпека» [6, с. 137] і стала основою для інтегрального підходу до

вирішення проблем трудоворесурсної безпеки, запропонованого С. І. Бандуром [7].

Наступним завданням забезпечення трудоворесурсної безпеки є створення умов для реалізації трудоворесурсного потенціалу. Усі зусилля, спрямовані на відтворення і формування людських ресурсів, утрачають сенс без їх ефективного застосування, реалізації кожного члена суспільства як економіко-соціального суб'єкта, який задовольняє через трудову діяльність не лише економічні інтереси, а й потреби вищого порядку – у самореалізації, самовдосконаленні, передачі професійного і творчого досвіду.

Визначення трудоворесурсної безпеки та характеристика її структурних елементів

Підсумовуючи зазначене, можна виокремити у складі трудоворесурсної безпеки три основні компоненти: демографічну, в межах якої відтворюються носії трудоворесурсного потенціалу та формуються демографічні структури; соціальну, що включає позитивні й негативні чинники формування кількісних і якісних характеристик трудового потенціалу; економічну, що характеризує ефективність реалізації трудоворесурсного потенціалу.

Демографічна компонента трудоворесурсної безпеки охоплює демографічні процеси, що складають природний (народжуваність, смертність, природний приріст) і механічний (міграцію) рух населення. Під впливом руху населення відбувається формування найважливішої демографічної характеристики трудоворесурсного потенціалу – його статево-вікової структури. Разом із такими важливими медико-демографічними характеристиками населення, як рівень захворюваності, інвалідності та поширення соціальних хвороб, статево-вікова структура визначає ті самі кількісні «демографічні обмеження», що закладені у визначення трудових ресурсів.

Соціальна компонента трудоворесурсної безпеки визначає важливість стабільного розвитку соціально-економічної системи для фізичного відтворення носіїв трудового потенціалу і тривалого збереження їх працездатності. У межах соціальної компоненти трудоворесурсної безпеки також відбувається формування таких важливих якісних характеристик робочої сили, як її освітня і професійно-кваліфікаційна структури.

Економічна компонента трудоворесурсної безпеки пов'язана з регулюванням і розвитком ринку праці, формуванням умов для повного та ефективного застосування трудоворесурсного

потенціалу як основи для створення конкурентоспроможності національної економіки.

Демографічні процеси та структури, які формують основу для фізичного відтворення трудоресурсного потенціалу, значною мірою зумовлені соціальними та економічними чинниками, що забезпечують умови такого відтворення. Оскільки характер і динаміка демографічних процесів є результатом дії соціально-економічних факторів, демографічна компонента трудоресурсної безпеки визначається сукупною дією всіх найважливіших чинників відтворення трудоресурсного потенціалу й найліпше характеризує ефективність політики забезпечення трудоресурсної безпеки.

На відміну від соціальної та економічної компонент трудоресурсної безпеки, які безпосередньо впливають на якісні характеристики трудоресурсного потенціалу в поточному періоді, демографічна компонента визначає також його кількісні характеристики, формуючи базу для його подальшого відтворення.

Враховуючи опис змісту і структури **трудоресурсної безпеки**, її можна визначити як **стан захищеності трудових ресурсів у процесі їх формування, розподілу та використання від демографічних і соціальних загроз, а також загроз у сфері реалізації трудового потенціалу.**

Трудоресурсна безпека у 2000–2012 рр.: тенденції і джерела загроз

Для здійснення комплексного оцінювання трудоресурсної безпеки побудуємо її ієрархічну модель на основі системного аналізу й подальшого розрахунку групових та інтегрального показників¹.

Спираючись на численні наукові дослідження у таких сферах національної безпеки, як демографічна, соціальна й економічна, ми визначили кількісні індикатори (разом з їх пороговими значеннями), що, на нашу думку, найкраще відображають динаміку розвитку окремих компонент трудоресурсної безпеки (демографічної, соціальної та економічної) у 2000–2012 рр.

До демографічних індикаторів трудоресурсної безпеки належать класичні демографічні показники, що відображають вплив демографічних процесів на формування кількіс-

них, якісних та кількісно-якісних характеристик трудового потенціалу (умовний коефіцієнт депопуляції, очікувана тривалість життя при народженні, сумарний коефіцієнт народжуваності, смертність немовлят, коефіцієнт смертності населення у трудоактивному віці, захворюваність населення, сумарне демографічне навантаження на населення трудоактивного віку).

До соціальних індикаторів трудоресурсної безпеки належать показники, що характеризують рівень диференціації доходів населення (частка населення, що проживає за межею бідності; квінтільний коефіцієнт фондів, квінтільний коефіцієнт загальних доходів); показники, що характеризують рівень соціальної захищеності (середній розмір місячної пенсії пенсіонерів за інвалідністю від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання у відсотках до прожиткового мінімуму, співвідношення середнього розміру пенсії до прожиткового мінімуму на одну особу); медико-демографічні показники, що мають соціальне значення (кількість уперше визнаних інвалідами, рівень вживання абсолютного алкоголю), оскільки так само, як і інші соціальні індикатори трудоресурсної безпеки, вони визначають рівень соціальної напруженості та характеризують стан соціальної системи суспільства як середовища відтворення носіїв трудового потенціалу.

До економічних індикаторів трудоресурсної безпеки належать показники, що характеризують ефективність використання трудоресурсного потенціалу в поточному періоді (рівень економічної активності населення, рівень економічної активності жінок, рівень безробіття, продуктивність праці); показники, що характеризують ефективність основних функцій заробітної плати (співвідношення середньої зарплати до прожиткового мінімуму, частка заробітної плати в сукупних доходах домогосподарств), і показник, що характеризує рівень диференціації оплати праці (співвідношення мінімальної та середньої заробітної плати).

Як свідчать результати аналізу, зображені на рисунку, загальний рівень трудоресурсної безпеки підвищувався у 2000–2008 рр. за рахунок поліпшення стану всіх її компонент. У 2009 р. на загальному стані трудоресурсної безпеки найбільш негативно позначився вплив економічної компоненти, у 2010 р. – економічної та соціальної. У 2011 р. спостерігалися незначні позитивні зміни у межах усіх компонент, а вже наступного року позитивну динаміку зберігала лише демографічна компонента трудоресурсної безпеки. Однак негатив-

¹ Було використано методику кількісних оцінок, запропоновану доктором економічних наук, дослідником питань економічної безпеки О. С. Властюком [8].

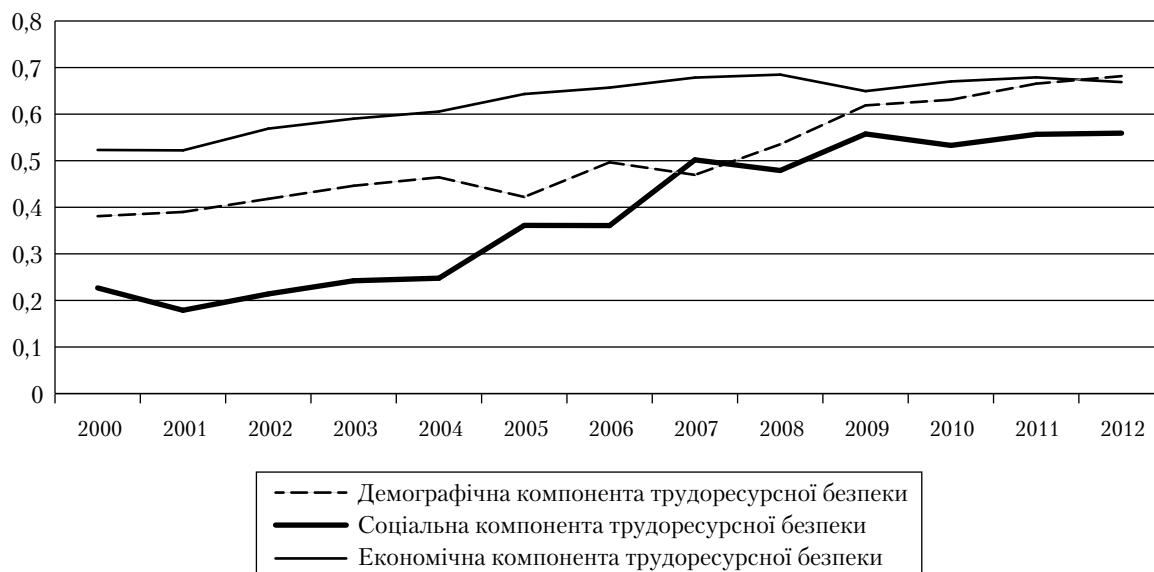

Рис. Рівень демографічної, соціальної та економічної компонент трудоворесурсної безпеки (за шкалою від 0 до 1) у 2000–2012 рр.*

* Розраховано автором

ні тенденції соціально-економічного розвитку останніх років не могли не позначитися на перебігу демографічних процесів – за попередніми оцінками фахівців Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи, у 2013 р. в Україні відбулося зниження сумарного коефіцієнта народжуваності.

Оцінка за окремими індикаторами трудоворесурсної безпеки свідчить про те, що в період 2000–2012 рр. стан демографічної компоненти трудоворесурсної безпеки поліпшився в основному за рахунок позитивних змін у показниках умовного коефіцієнта депопуляції та сумарного коефіцієнта народжуваності. Водночас позитивні зрушення у значеннях інших показників відбувалися значно меншими темпами, а єдиним показником, що продемонстрував негативну динаміку, став рівень захворюваності.

З-поміж соціальних індикаторів трудоворесурсної безпеки найкращою динамікою вирізняються такі показники, як частка населення із середньодушовими загальними доходами на місяць, нижчими від прожиткового мінімуму, середній розмір місячної пенсії за інвалідністю від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, співвідношення середнього розміру пенсії до прожиткового мінімуму на одну особу. Водночас зростання показників первинної інвалідності та рівня вживання алкогольних напоїв на душу населення мали негативний вплив на загальний стан соціальної компоненти трудоворесурсної безпеки.

Однозначно позитивною динамікою характеризуються такі показники ефективності використання трудоворесурсного потенціалу, як співвідношення середньої заробітної плати і прожиткового мінімуму та продуктивність праці. Водночас саме індикатори застосування трудоворесурсного потенціалу найбільше зазнали негативного впливу економічної кризи, що розпочалася у 2008 р. (а саме: відбулося підвищення рівня безробіття, зменшилася частка заробітної плати в сукупних доходах домогосподарств, досі не досягнуто «докризового» рівня продуктивності праці та співвідношення середньої зарплати до прожиткового мінімуму), адже сфера прикладання праці найбільш оперативно і гостро відреагувала на загальне погіршення економічної ситуації як в Україні, так і в інших країнах.

Пріоритетні напрями забезпечення трудоворесурсної безпеки в Україні

Аналіз змін у складі працюючого населення, зумовлених демографічними чинниками [9], та описана у даній статті оцінка стану трудоворесурсної безпеки на основі індикативного аналізу дають змогу визначити характер впливу процесів, що відбуваються в межах окремих компонент трудоворесурсної безпеки, на її загальний рівень і виділити найбільш значущі загрози для неї.

Значущість демографічної компоненти трудоворесурсної безпеки і значний подовжений ефект впливу демографічних процесів на її

загальний стан актуалізують наукове завдання щодо урахування та використання демографічних чинників у забезпеченні трудоресурсної безпеки у спосіб реалізації можливостей поліпшення кількісних та якісних характеристик трудоресурсного потенціалу України. Отже, кінцевою метою реалізації політики забезпечення трудоресурсної безпеки має бути збереження і розвиток трудоресурсного потенціалу країни.

Передусім розширення кількісного складника трудоресурсного потенціалу потребує ліквідації або мінімізації загроз, що виникають у межах демографічної компоненти трудоресурсної безпеки. Зокрема, **зниження рівня народжуваності та підвищення рівня смертності** спричиняють такі загрози:

- депопуляція населення;
- старіння населення;
- збільшення демо економічного навантаження на працююче населення.

Водночас унаслідок **погіршення медико-демографічної ситуації** відбувається:

- скорочення очікуваної тривалості життя населення (і періоду трудового життя відповідно);
- збільшення масштабів смертності населення у трудоактивному віці та передчасної смертності.

Створення сприятливих соціально-економічних умов для формування і розвитку трудового потенціалу неможливе без ліквідації загроз, що виникають у межах соціальної компоненти трудоресурсної безпеки. По-перше, **зниження рівня життя працюючого населення** виражається у:

- поширенні бідності;
- значному майновому розшаруванні суспільства, що негативно позначається на формуванні умов для фізичного відтворення носіїв трудоресурсного потенціалу.

Водночас збереженню та підвищенню якості трудоресурсного потенціалу перешкоджає:

- поширення соціальних хвороб;
- погіршення умов праці та збільшення випадків інвалідності внаслідок нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань;
- недостатній рівень соціального та пенсійного забезпечення.

Забезпечення трудоресурсної безпеки у сфері реалізації трудового потенціалу

пов'язане з ліквідацією або мінімізацією загроз, спричинених, по-перше, **низьким рівнем оплати праці**:

- низький рівень продуктивності праці як результат відсутності мотивації до праці;
- скорочення частки доходів від професійної зайнятості в загальній структурі доходів населення;
- падіння рівня економічної активності населення;
- зростання прихованого безробіття, неформальної зайнятості, регіональної диференціації за рівнем зайнятості.

По-друге, загроз, спричинених **загостренням проблеми професійного відтворення трудового потенціалу та «старінням» окремих спеціальностей**, таких як:

- порушення нормального темпу відтворення поколінь професіоналів;
- вікова сегрегація сфер зайнятості;
- недостатній рівень заміщення працездатного контингенту.

Висновки

Актуальність питання забезпечення трудоресурсної безпеки зумовлена тим, що без успішного вирішення проблем відтворення й ефективного застосування людських ресурсів окрема країна не спроможна займати провідні позиції у сфері виробництва та реалізації конкурентної продукції, а отже, – знайти достойне місце у світовому поділі праці.

У статті обґрунтовано, що демографічна компонента трудоресурсної безпеки, акумулюючи дію найважливіших чинників соціально-економічного та демографічного розвитку, визначає кількісні та якісні характеристики трудоресурсного потенціалу й формує соціально-демографічну базу для його подальшого відтворення. Соціально-економічна зумовленість демографічних процесів є об'єктивною основою для формування політики збереження й розвитку трудоресурсного потенціалу, а стан демографічної компоненти трудоресурсної безпеки є відображенням результативності цієї політики.

З метою наукового обґрунтування пріоритетних напрямів практичної реалізації соціально-демографічної політики забезпечення трудоресурсної безпеки автором представлено оцінку її стану у 2000–2012 рр. і встановлено джерела загроз для неї разом зі змістом цих загроз.

Список використаних джерел

1. *Про основи національної безпеки України* : закон України від 19.06.2003 р. № 964-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/964-15>
2. *Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 19 вересня 2007 року «Про заходи щодо подолання демографічної кризи та розвитку трудових ресурсів України»* : указ Президента України від 19.09.2007 р. № 895/2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>
3. *Про Міжвідомчу комісію з питань подолання демографічної кризи та розвитку трудових ресурсів України при Раді національної безпеки і оборони України»* : указ Президента України від 15.04.2008 р. № 361/2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/361/2008>
4. *Соболева С. В. Демографическая безопасность России и ее регионов: факторы, проблемы, индикаторы* / С. В. Соболева, О. В. Чудаева // *Регион : экономика и социология*. – 2008. – № 3. – С. 147–167.
5. *Хомра А. У. Миграция населения: определители, типология, направления развития* / А. У. Хомра // *Демографические проблемы социалистического общества* : сб. ст. – М. : Наука, 1991. – С. 65–74.
6. *Куклин А. А. Теоретико-методический подход к повышению безопасности и эффективности социально-демографического развития региона* / А. А. Куклин, А. В. Черепанова // *Вестн. Тюмен. гос. ун-та*. – 2010. – № 4. – С. 136–144.
7. *Бандур С. І. Трудовесурсна безпека України в контексті глобалізації економіки та розвитку ринку праці* / С. І. Бандур, О. І. Цимбал // *Проблема формування ринкової економіки : міжвідом. наук. зб. – Спецвипуск*. – К. : КНЕУ, 2001. – С. 59–60.
8. *Власюк О. С. Методологія та моделі аналітичного планування економічного і соціального розвитку України* / О. С. Власюк // *Економіст*. – 1998. – № 5. – С. 77–87.
9. *Коломієць О. О. Демографічні імперативи політики збереження трудових ресурсів України та шляхи активізації його резервів в Україні* / О. О. Коломієць // *Стратегічні пріоритети*. – 2012. – № 3 (24). – С. 46–55.